ESKİ TÜRKÇEDEN OĞUZ TÜRKÇESİNE /-DIK/ + İSİM+İYELİK EKİ > /-DIK/ +İYELİK EKİ+ İSİM

From Old Turkish to Oghuz Turkish / -DIk / + Noun + Possessive Suffix > / -DIk / + Possessive Suffix + Noun

Ümit HUNUTLU*

Dil Araştırmaları, Bahar 2020/26: 227-242

Öz: Yapısı hakkında farklı görüşler ileri sürülen /-DIk/ sıfat-fiil eki, kullanım özellikleri bakımından oldukça dikkat çekicidir. Köktürkçede, sıfat göreviyle kullanılan /-DUK/ ekli sıfat-fiil gruplarından sonra herhangi bir çekim eki gelmemiş ve bu yapı, sonrasında gelen isme doğrudan bağlanmıştır. /-DIk/ eki sonrasında gelen ve zamanla yaygınlık kazanmaya başlayan iyelik ekli kullanım, tarihi Türk yazı dili içinde belli aşamalardan geçmiştir. Bugün Türkiye Türkçesinde /-DIk/ ve /-(y)AcAk/ ekleri diğer sıfat-fiil eklerinden daha farklı bir kullanım hüviyetine kavuşmuştur. Başta /-DIk/ olmak üzere, bu iki sıfat-fiil ekinin kendisinden sonra iyelik eki almasında bu eklerin yapı ve görev özellikleri etkili olmuştur. Hizmet ettiği fiilimsi gruplarıyla Eski Türkçeden beri diğer fiilimsi eklerinden ayrılan /-DUk/, oluşturduğu kelime grubundaki isimlerle ve sonrasında gelen isimle münasebeti bakımından da diğer sıfat-fiillerden farklıdır.

Bu çalışmada, /-DIk/ ekinin iyelik eki alma süreci tarihi ve çağdaş Türk lehçelerindeki kullanım özellikleriyle birlikte takip edilmiştir. Bugün Türkiye Türkçesine özgü olan ***/-DIk/ + iyelik eki + isim*** kullanımının sebepleri ortaya konmuştur. Bu şeklin yaygınlaşmasında ***/-DIk/*** ekinin yapısı, oluşturduğu fiilimsi grubunun nitelikleri ve kendinden sonra gelen kelimelerle münasebeti irdelenmiştir.

Anahtar Sözcükler: /-DIK/ sıfat-fiil eki, iyelik eki, Türk dili.

Abstract: The verbal adjective suffix /-DIk /, with different opinions about its structure, is quite remarkable in terms of its usage. In Gokturk Turkish, no suffix follows the verbal adjectives groups in which the suffix / DUK / is used, and this structure is directly bound to the next noun. The use of a possessive suffix, which came after the suffix /- DIk / and began to become widespread over time, went through certain stages within the historical Turkish written language. Today, /-DIk / and /-(y)AcAk/ suffixes in Turkey Turkish gained a different use of identity from other verbal adjective suffixes. The structure and purpose properties of these two verbal adjective suffixes were affective on the fact that these two verbal adjective suffixes precede the possessive suffix, especially /-DIk /. /-DUk /, which is different from other verbal adjectives since Old Turkish with verbal adjective groups, is different from other verbal adjectives in terms of its relationship with the nouns in the word group and the noun which follows it.

* *Doç. Dr., Recep Tayyip Erdoğan Üniversitesi, Fen-Edebiyat Fakültesi, Türk Dili ve Edebiyatı Bölümü, Eski Türk Dili Ana Bilim Dalı, Rize / TÜRKİYE. umithunutlu@gmail.com. ORCİD: 0000-0002-1410-1203* *Gönderim Tarihi: 09.03.2020/Kabul Tarihi: 03.30.2020*

In this study, the process of bounding possessive suffix to the suffix / -DIk /, its history, and usage features in contemporary Turkish dialects was examined. The study sets forth the reasons for the use of / -DIk / + possessive suffix + noun, which is unique to the Turkey Turkish. In the spread of this structure, the structure of the suffix / -DIk /, the qualities of the verbal adjective group which it formed and its relation with the words that come after it were examined.

Keywords: / -DIK / verbal adjective suffix, possessive suffix, Turkish language.

1. Giriş

Fiil kök ve gövdeleri, sıfat-fiil şekillerine girerek nesneleri hareketleriyle ifade eder. Sıfat-fiiller tıpkı sıfatlar gibi ad soylu sözcüklerdir ve sıfatlar gibi işlem görürler. Sıfat-fiiller, isimler gibi iyelik, çokluk, isim çekim ekleri alabilir ve edatlarla birleşebilirler (Kormaz, 2009: 910).

Hacıeminoğlu, T. Tekin, Eraslan, Gabain, Eckmann gibi bazı araştırmacılar sıfat-fiilleri, isim-fiiller başlığı altında değerlendirir. Ancak onlar da sıfat-fiilerin isim-fiillerden farklı olarak zaman ifade ettiğini kabul etmektedir (Hacıeminoğlu, 1996: 163; Tekin, 2003: 165; Eraslan, 2012: 358-399; Gabain, 2007: 82; Eckmann, 1962: 51). Etken, edilgen, olumsuz şekillerinin olması sebebiyle, fiilden türemiş diğer sıfatlardan ayrılan sıfat-fiillerin bir özne ve tümleç alabilmeleri onlara yan cümle görünümü kazandırır (Deny, 2012: 411; Banguoğlu, 2005: 422). Sıfat-fiiller söz dizimi içinde isim, sıfat ve zarf görevi üstlenebilirler (Karahan, 2006: 54).

Sıfat-fiil grupları temel cümle içinde bir ismi niteleyen veya belirten geçici sıfatlar oluştururken niteledikleri veya belirttikleri isim, derin yapıda bağımsız bir cümlenin ögesi durumundadır. Derin yapıdaki bu öge özne olabileceği gibi, tümleç veya nesne de olabilmektedir. Başka bir ifadeyle, sıfat görevinde kullanılan sıfat-fiil grupları kendilerinden sonra gelen isimleri nitelerken, niteledikleri bu isimler, derin yapıda bir cümle ögesidir. Fiile getirilen sıfat-fiil eki derin yapının değişik şekillerde kırılmasına yol açar. Bu kırılmaları Underhill iki grupta incelemiştir. Derin yapıdaki öznesini kendinden sonraya atanlar /-An/'lı yapıda; nesnesini atan sıfat-fiiller ise /-DIk/'lı yapıda değerlendirilmiştir (Underhill, 1976: 227-292). Benzer açıklamalar Karabulut ve Akerson tarafından da yapılmıştır (Karabulut, 2011: 140; Akerson, 2015).

Ödevini yapan **çocuk = Çocuk (özne)** / ödevini (nesne) / yap-

/-An/ ekiyle oluşturulmuş sıfat-fiil gruplarından sonra gelen isim, derin yapıda özne durumundadır:

Hızlı koşan **çocuk** = **Çocuk (özne)** / hızlı / koş-

Ödevini yapan **çocuk = Çocuk (özne)** / ödevini (nesne) / yap-

Derin yapıdaki özne bir isim tamlaması kuruluşundaysa tamlayan ve tamlanan olarak sıfat yan cümlesinin önünde ve arkasında yer alabilmektedir (Daşdemir, 2015: 97). Bunu belirleyen ise derin yapıdaki ifadeyi yüzeysel yapıya taşıyan sıfat-fiil ekidir. /-An/ sıfat-fiili ve onunla ortak niteliklere sahip sıfat-fiil ekleri derin yapıdaki öznesini bölebilirken /-DIk/ ve /-AcAk/ sıfat-fiileri bunu yapamamaktadır.

Ahmet'**in** gid-**en** kardeş+**i** = **Ahmet'in kardeşi (özne) /** git-

Ahmet**'in** git-**tiğ**+**i** yol = Ahmet / yol git-

/-DIk/ ve /-(y)AcAk/ ekini alan sıfat-fiil gruplarından sonra gelen isim, derin yapıda genellikle nesne görevinde olsa da bazen zarf veya yer tümleci olabilmektedir. Bunu belirleyen geldiği fiilin geçişli veya geçişsiz olmasıdır. Geçişli fiillere geldiklerinde çoğunlukla derin yapıdaki nesnelerini; geçişsiz fiillere geldiklerinde derin yapıdaki yer tamlayıcısı veya zarf tümleçlerini nitelemektedirler:

Masanın üstünde unuttuğum **kitap** = [Ben (özne)] / **kitab(ı) (nesne)** / masanın üstünde (yer tamlayıcısı) / unut-

Oturduğum sandalye = [Ben (özne)] **sandalye(ye) (yer tamlayıcısı)** otur-

Uyuduğum akşam = [Ben (özne)] **akşam (zarf tümleci)** uyu-

/-DIK/ veya /-(y)AcAK/ üzerine gelen iyelik ekleri, eklendikleri fiilin öznesiyle ilişki kurarlar. Cümlede kendilerinden önce yer alan bu öznelerde ilgi eki bazen kullanılır, bazen kullanılmaz. Sıfat-fiiller, üzerlerine iyelik eklerinden başka hâl eklerini veya hâl ekleriyle birlikte bazı edatları alarak da kullanılabilirler. Bu tür cümlelerin bazılarında da fiilimsinin öznesi ilgi ekini taşır, bazılarında ise taşımaz.

*Ali vazoyu kır-**DIK**+**IN**+**DAN (dolayı)** annesi çok sinirlendi.*

*Vazo, Ali'**NİN** anlat-**TIK**+**I KADAR** güzelmiş (Gülsevin 2015: 890).*

/-DIK/ ve **/-(y)AcAk/** sıfat-fiil ekleri dışında, diğer sıfat-fiilli yapılarda sıfat-fiil gruplarından sonra gelen isimler derin yapıdaki özne durumundadır ve bu yapılarda isim ve sıfat-fiil arasında iyelik eki yer almaz. Çünkü bu yapılarda nitelenen isimler niteleyici konumundaki sıfat-fiille belirginlik kazanmıştır. Ancak /-DIk/ ve /-AcAk/ sıfat-fiil gruplarına ait özneyi, temel cümle öznesinden ayırmak ve belirtmek için Türkiye Türkçesinde iyelik eklerine ihtiyaç duyulmuştur.

2. /-DIK/ Sıfat-Fiil Ekinin Yapı Özellikleri

/-DIK/ ve /-(y)AcAk/ sıfat-fiil eklerinin oluşum şekilleri kendilerinden sonra iyelik eki gelebilmesinde etkili olmuştur. **/-TUK/ (/-T+Ok/) e**kinin yapısı hakkında farklı görüşler bulunmaktadır. Bang, /-(I)T/ (fiilden isim yapım eki)+/-K/ (geçmiş zaman birinci çokluk şahıs eki) (1916: 921); Brockelmann, /-(I)T/ (fiilden isim yapım eki) + / oḳ/ (kuvvetlendirme edatı) (1919: 14); Poppe (1955: 274), Räsänen (1957: 121, Ramstedt (1952: 153) ve Kotwicz, Moğolcadaki /-TAG/ ekiyle aynı olarak /-(I)T-/ (sıklık çatısı)+/-G/ (fiilden isim yapım eki); Benzing, /-T/ (partisip eki) + uḳ (ok edatı) (1952: 132); Şinasi Tekin, /-mATI/ (zarf-fiil eki) + oḳ (edat) (Tekin, 1990: 78-81); Talat Tekin, /-T/ (arkaik fiil ismi eki) + oḳ/ök (edat) (2007: 515) olarak açıklamıştır. Gürbüz ise /-di/ ve /-k/ ekleri olarak ayırır. Ona göre /–di/görülen geçmiş zaman eki, /-k/ birinci çoğul şahsı karşılayan ektir (2010: 15). Bu görüşlerden en çok rağbet gören Brockelmann, Benzing ve Talat Tekin'in */-(I)T/ (fiilden isim yapım eki /arkaik fiil ismi eki) + /+ oḳ/ (kuvvetlendirme edatı)* olmuştur.

Sıfat-fiil ekleri birçok kip ekinin kaynağını oluşturmaktadır. Hatta bazı araştırmacılara göre, Türkçede, yüklem olarak ada ait bir kip (bir sıfat-fiil) ile bunun ardından gelen ek fiilden ibaret ad cümleleri vardır. Örn:

sevmişim = "sevmiş olan (kimseyim)", gitmiş (kimse)yim,

gider (kimse)yim (giderim, gidiyorum) demektir (Deny, 345).

Bu yapı proto-Türkçe döneminde aşağıdaki gibi ifade edilebilir:

sözlemez men (söylemem) = sözlemez + [kişi + er-ür]+ men

Eski Türkçedeki kip eklerinden sadece emir-istek çekimi ve görülen geçmiş zaman eki ***/-DI/*** kaynağını sıfat-fiillerden almaz. Bu dönemde zarf-fiil kaynaklı /-sAr/ da henüz tam olarak kip eki görevi kazanmamıştır. Bu kipler dışındaki yapıların hem sıfat-fiil hem de kip eki kullanımına elverişli olduğu görülmektedir. Bu sebeple Türkçede ***emir-istek çekimi*** ve ***görülen geçmiş zaman eki*** dışındaki, bütün kip eklerinden sonra zamir kaynaklı şahıs ekleri getirilerek cümle kuruluşu sağlanmıştır.

kel-miş +men

öl-teçi+sen

kör-ür +men

Görülen geçmiş zaman ekinden sonra ise iyelik kaynaklı şahıs ekleri gelmektedir:

*kel-**t+i**+m > gel-**d+i**+m*

/-Tİ/ ekinin kaynağında /-T (fiilden isim yapım eki) + İ (tamlanan eki) / bulunmaktadır. Doğal olarak görülen geçmiş zaman kipi kendinden sonra iyelik eki istemiştir. Banguoğlu bu durumu şu şekilde açıklamaktadır: *Geçmiş kipinin eski bir –it sıfat fiili üzerine iyelik zamirleri gelmesi suretiyle kurulduğunu kabul ediyoruz (bil-it-üm, bil-it-üŋ, bil-it-i). Ancak 3. Kişi eki olarak gelen –i iyelik eki sıfat fiil ekiyle kaynaşmış ve –it-i > -di bu fiil gövdesini yapan ek olarak alınmıştır* (Banguoğlu, 2005: 445). Benzer durum /-DUk/ sıfat-fiil ekinde de söz konusudur. /-(I)T/ (fiilden isim yapım eki) + /+ oḳ/ (kuvvetlendirme edatı) sonrasında bir iyelik eki istemesi, yani isimleştiriciden sonra ismi belirten bir iyelik eki istemesi temel cümle yapısındaki ***/-T+I/*** kullanımıyla hemen hemen aynıdır.

Temel cümle kullanımından farkı ise ***/-TUk/*** eki alan sıfat –fiil gruplarında öznenin bir daha ilgi ekiyle belirtilmesidir. Tabi bu kural Türkçenin her döneminde ve lehçesinde mevcut değildir. Tarihi metinlerimiz incelendiğinde bu durum daha iyi anlaşılacaktır.

3. Tarihi Türk Lehçelerinde Fiil +/-DUk/+İyelik + İsim

3.1. Yüklem ismi yapan sıfat-fiil eki /-DUk/

Sıfat ve isim yapma göreviyle yaygın olarak kullanılan **/-TUK/ (/-T+Ok/)** ekinin **yüklem ismi / kip göreviyle kullanımı** oldukça sınırlıdır. Orhun Yazıtları'nda sadece bir örnekte yer almıştır:

(a)nta kisre inisi (e)çisin t(e)g **kıl(ı)nm(a)duk (e)r(i)nç** oglı k(a)ñın t(e)g **kıl(ı) nm(a)duk (e)r(i)nç** bil(i)gsiz k(a)g(a)n ol(u)rm(ı)ş (e)r(i)nç y(a)bl(a)k k(a)g(a)n ol(u) rm(ı)ş (e)r(i)nç. Ondan sonra erkek kardeşleri ağabeyleri gibi **yaratılmamış** şüphesiz, oğulları babaları gibi **yaratılmamış** şüphesiz, akılsız hakanlar tahta oturmuş şüphesiz, kötü hakanlar tahta oturmuş şüphesiz. KT D 5

kılınma-duk erinç (<kıl-ın-ma-**d+ok**+Ø-ø+ø+ erinç): yaratılmamış şüphesiz.

/-DUK/ekinin yüklem ismi yaptığı örnekler Nalbant tarafından Divanü Lügati't Türk'teki izah ve örneklerle açıklanmıştır (2002: 198) Divanü Lügati't Türk'te /-DUk/ ekinin geçmiş zaman çekiminde kullanılışı şu şekildedir:

> *"Yağma, Toxsı, Çigil, Argu ve Çin'e kadar Uygur boylarının (tawa:yif) çoğu geçmiş zaman fiilinin dal ve ye'ye bağlı olmasında ittifak hâlindedirler. Gidince* ***bardı*** *dedikleri gibi. Kıpçak ve Suvarların bir kısmı ile Oğuzlar buna ters düşerek kaf'lı, gayın'lı ve kalın kelimelerde ye yerine kaf; kef'li ve ince kelimelerde de kaf yerine kef koyarlar. Çokluk ve teklik bu dilde aynı düzen üzerinedir; aralarında fark yoktur. Kaf'lı kelimelerde,* ***yā kurduk*** *denir; "o yay kurdu" demektir.* ***Men yā kurduk "ben yay kurdum"*** *demektir.* ***Biz yā kurduk*** *"biz yay kurduk" demektir. Gayın'lıda,* ***ol sũt sagduk*** *denir; "o süt sağdı" demektir.* ***Ola.r tāgka agduk*** *denir; "onlar dağa çıktı" demektir. Birinci şahısta da aynıdır;* ***biz agduk****, "biz çıktık" demektir. Kalın kelimede, "o, onu dövdü" anlamında* ***ol anı urduk*** *dedikleri gibi. Yine men munda turduk denir; "ben burada durdum" demektir. Kef'lide,* ***ol keldük*** *denir; "o geldi" demektir.* ***Biz keldük,*** *"biz geldik" demektir.* ***Ola.r ewke kirdük,*** *(299) "onlar eve girdi" demektir. ...*
>
> *Görüldüğü gibi çokluk ile teklik arasında fark yoktur. Oğuzların çoğu, bu kaf ile kef'i "gittim" anlamında* ***bardım*** *dediklerindeki mim yerine kullanırlar. Çoklukta da teklikte de aynıdır. Kendisinden bahsedilen üçüncü şahısta Oğuzlar, "gitti, geldi" anlamında* ***barduk, keldük*** *demeyerek halis Türklerle ittifak hâlinde olurlar." (Ercilasun; Akkoyunlu 2014: 249)*

Kâşgarlı'nın sözleri */-DUK/* ekinin kip eki olarak kullanılmasının Oğuzca bir tesir olduğunu ortaya koymaktadır. */-DUK/* ekinin /-t (fiilden isim yapımı) +ok (kuvvetlendirme edatı) yapısından oluştuğunu kanıtlamaktadır. Önem arz eden başka bir husus ise Oğuzlarda şahıs eki istemeden bağlama göre fiilin hangi şahısta çekimlendiğinin anlaşılmasıdır.

3.2. İsim Yapan Sıfat-Fiil Eki /-DUK/

/-TUK/ ekli sıfat yan cümleleri mastarlar gibi kendi öznesiyle isim tamlaması kurabilir ve üzerlerine isim tamlamalarının tamlamalarına gelen ekleri (tamlanan ve iyelik) alabilir (Daşdemir, 20015: 97). Bu sebeple fiilimsi yan cümlesi çalışmalarında /-DUK/ve /-A+cAk/ ekleriyle kurulan ve sonrasında isim almayan bazı kuruluşlar isim-fiil yan cümlesi olarak değerlendirilir (Ortapolat, 2008: 9-13). Karabeyoğlu, bu durumu "*Eski Türkçe (Orhun Kitabeleri) ve günümüz Türkiye Türkçesinden verilen örneklerden anlaşılacağı üzere -DIk /-DUk eki eklendiği fiilin ifade ettiği hareket kavramını soyut bir hareket kavramından çıkarıp ona olmuş ya da sürek halinde somut bir hareket kavramı hüviyeti kazandırarak bir hareket adı teşkil etmektedir. Hareket adı hükmünde olan yapı, yalın ve iyelikli halde (fiil+-DIk/-Duk, fiil+-DIğI/-DUğU) iken sıfat olarak kullanılabilmekte; ancak mastar görevini iyelik, hâl ekleri veya edatlarla birlikte icrâ edebilmektedir*."(Karabeyoğlu, 2011: 649-658) şeklinde açıklar.

Köktürkçede isim görevinde kullanılan /-DIk/ sıfat-fiilli yapılarda /-DIk/ sonrasında iyelik eki gelebildiği görülmektedir. **/-DUk/ + iyelik** yapıları ya doğrudan isim göreviyle kullanılmakta ya da kendilerinden sonra hâl eki veya edat alarak yine isim göreviyle cümle kuruluşuna hizmet etmektedir:

*- [m(e)n öz(ü)m] **k(a)g(a)n ol(u)rtuk**(u)m üç(ü)n türük bod(u)n(u)g [.....]i kılm(a) d(ı)m. [Ben kendim] **hakan olarak tahta oturduğ**um için Türk halkını [.....] kılmadım. **BK D 36***

*- **bilm(e)dük**in üçün **biz(i)ñe y(a)ñıl<t>uk**ın üçün k(a)g(a)nı ölti buyrukı b(e)gl(e) ri y(e)me ölti. **Bilmediğ**inden**, bize karşı hatalı hareket ettiğ**inden, hakanları öldü, kumandanları (ve) beyleri de öldü. **KT D 18-19/ BK D 16***

*- **t(e)ñri y(a)rl(ı)k[(a)duk**in üçün [ö]z(ü)m kuut(u)m b(a)r üçün k[(a)g(a)n ol(u) rt](u)m. **Tanrı lütufkâr olduğ**u için**,** kendimin (de) talihim olduğu için (hakan olarak) tahta oturdum. **KT G 9 / BK K 7***

*- b(e)gl(e)ri bod(u)nı tüzs(ü)z üç(ü)n t(a)bg(a)ç bod(u)n t(e)bl(i)gin kürl(ü)gin üçün (a)rm(a)kçısın üçün **in(i)li (e)çili kikşürtük**in üçün **b(e)gli bod(u)nlı yoñ(a) şurtuk**in üçün [türük bod(u)n] ill(e)dük ilin ıçg(ı)nu [ı]dm(ı)ş k(a)g(a)nl(a)duk k(a) g(a)nın yit(ü)rü ıdm(ı)ş. Beyleri (ve) halkı itaatkâr olmadığı için, Çin halkı hilekâr (ve) sahtekâr olduğu için, (aldatıcı ve kandırıcı) olduğu için, **erkek kardeşlerle ağabeyleri birbirlerine düşürdüğ**ü için, **beylerle halkı karşılıklı kışkırttığ**ı için, Türk halkı kurduğu devletini elden çıkarıvermiş, tahta oturttuğu hakanını kaybedivermiş. **KT D 6-7/ BK D 6-7***

*- **ol bilm(e)dük**ügin üç(ü)n y(a)bl(a)k(ı)ñın üç(ü)n (e)ç(i)m k(a)g(a)n uça b(a)rdı. **O bilgisiz olmanız** yüzünden kötü davrandığınız için amcam hakan vefat etti. **BK D 20***

*- **k(a)zg(a)ntuk**(ı)n üç(ü)n **udu öz(ü)m k(a)zg(a)ntuk**(u)m üç(ü)n il y(e)me il boltı bod(u)n y(e)me bod(u)n boltı. **(Kağan) kazandığ**ı için **ve ben kendim kazandığ**ım için devlet oldu, halk da halk oldu. **T(2.) D 5-6***

*t](e)ñri y(a)rl(ı)k(a)d[(u)k ü]ç(ü)n **öz(ü)m ol(u)rt(u)k**(u)ma tör[t b]ul(u)ñd(a)kı bo[d(u)n(u)g itd(i)m y(a)r](a)t[d(ı)m. Tanrı lütfettiği için **tahta oturduğ**umda (ben de) dört bucaktaki hakları tanzim ettim ve düzene soktum. **BK K 9***

*- **m(e)n öz(ü)m k(a)g(a)n ol(u)rtuk**(u)ma yir s(a)yu b(a)rm(ı)ş bod(u)n ölü yitü y(a)d(a)g(ı)n y(a)l(a)ñ(ı)n y(a)na k(e)lti. **Ben kendim hükümdar olduğ**umda**,** her yere gitmiş olan halk, öle yite, yayan yapıldak dönüp geldi. **KT D 27-28/ BK D 22***

*- **ol(u)rtuk**(u)ma ölt(e)çiçe s(a)k(ı)n(ı)gma türük b(e)gl(e)r bod(u)n [ö]g(i)r(i) p s(e)b(i)n(i)p toñ(ı)tm(ı)ş közi yüg(e)rü körti. **(Tahta) oturduğumda** ölecekmiş gibi düşünceli olan Türk beyleri (ve) halkı kıvanıp sevinip yere eğilmiş gözleri yukarıya baktı. **BK D 2***

İsim görevli ***fiil +/-DUk/+iyelik; fiil +/-DUk/+iyelik+ hâl eki; fiil +/-DUk/+iyelik*** + ***edat*** kullanımları Eski Uygur Türkçesin yukarıdaki yaygın kullanımlarını devam ettirmiştir:

***Keldüküm** bu tep ötünti (İKPÖ 61) **Gelişim** bu sebeptendir, diye söyledi.*

*Kaltı neçük kin keligme ödteki alku ulug bodisavatlar burkan kutuña **katıglantuklarınta** tsuy irinçü agır kılınçların kşanti çamkui kılıp (USt. 139). İstikbalde gelecek olan bütün büyük boddhisattvalar Burkan saadetine ulaşmak için **gayret ettiklerinde** kendi suçlarını ve ağır günahlarını kşanti (Skr. ksânti "ikrar duası; on faziletten biri") çamkui (<Çin.ts"m-xuái "günah çıkarma, ikrar" kılıp...*

*Küyü közetü **tegin-tük+ümüz üçün** (Suv. 401, 8), (Gabain, 2007: 83). Görüp gözeterek **nefsimizi feda ettiğimiz için…***

3.3. Sıfat Yapan Sıfat-Fiil Eki /-DUK/

Sıfat yapan sıfat-fiil ekleriyle oluşan yapılar, temel cümlelerin yapısından pek farklı değildir. Kuruluşlarında zaman anlamı taşırlar; özne, nesne ve tümleçler alabilirler. Ancak bağımsız yapılı bir cümle, sıfat-fiil grubu haline dönüşürken ögeler arasındaki ilişki yüzeysel yapıda değişir. Değişim sıfat-fiil eklerinin anlam ve işlevleriyle ilişkilidir. Sıfat-fiillerin cümle yapısında kullanılmasıyla girişik ve karmaşık yapılar en kısa yoldan ve en sade biçimlerde ifade imkânı bulur. Sıfat-fiiller dile ait üst katmanları, soyut düzleme daha kolay ve ekonomik aktarırlar. Bu katmanlar tarihi ve çağdaş Türk lehçelerinde zaman ve mekâna bağlı olarak değişebilmektedir. /-DUK/ ekli sıfat-fiilli yapıların, Köktürkçeden günümüze gelinceye kadar kendilerinden sonra gelen isimle münasebetinde Oğuz Grubu Türk Lehçelerinde farklı bir kullanım dikkat çekmektedir.

Köktürkçede sıfat göreviyle kullanılan /-DUK/ekli sıfat-fiiller kendisinden sonra herhangi bir çekim eki almadan isimlerin önüne gelerek onları nitelemiştir. Sıfat görevindeki /-DUK/'tan sonra iyelik eki gelmemiş, ihtiyaç durumunda sıfat-fiilin nitelediği isimden sonra iyelik eki getirilmiştir. Bu yapılarda /-DUK/ ekinden sonra gelen nitelenen isim iyelik eki alsa da bu iyelikle bağ kuracak bir ilgi eki kullanılmamıştır:

bard(u)k *yirde (e)dgüg ol (e)r(i)nç.* ***Gittiğiniz*** *yerlerde kazancınız şu oldu, hiç şüphesiz.* ***KT D 24/ BK D 20***

*...**k(a)g(a)nl(a)duk** k(a)g(a)nın yit(ü)rü ıdm(ı)ş.* ***Tahta oturttuğu*** *hakanını kaybedivermiş.* ***KT D 6-7***

*[Kaganım ben] özüm bilge **Tonyukuk ötüntük** ötünçümin eşidü berdi (TI, G-8). (Kağanım benim) kendimin **Bilge Tonyukuk'un arz ettiğim** ricamı dinlemek lütfunda bulundu.*

*...[türük bod(u)n] **ill(e)dük** ilin ıçg(ı)nu [ı]dm(ı)ş k(a)g(a)nl(a)duk k(a)g(a)nın yit(ü)rü ıdm(ı)ş. [Türk halkı] **kurduğu** devletini elden çıkarıvermiş, tahta oturttuğu hakanını kaybedivermiş.* ***KT D 6-7/BK D 6-7***

"[Türük bod(u)n[+in]] **ill(e)dük** il+i+n" gibi bir ifadede "***il"*** isminden sonra yer alan tn ve iy, STT"de /–TUK/ sıfat-fiili üzerine taşınacak ve kuruluş (Türk milleti+nin il yaptık+ı[+iy] il) haline dönecektir. Eski Türkçedeki bu tarz kalıplarda, /–TUK/ ekli sıfat-fiil grubunun öznesi durumundaki ögede, ilgi ekinin kullanılmadığı görülmektedir. Zamanla iyelik eklerinin /-DUk/ ekli sıfat-fiil gruplarının üzerine kayması, bu yan cümlenin özneleriyle tamlama oluşturmasına ve özellikle Oğuz Türkçesinde bu tamlayan durumundaki öznenin ilgi eki almasına sebep olmuştur. Türkiye Türkçesinde, tamlayan ve tamlanan arasında kalan /-DUk/ ekli sıfat-fiil iyelik eki alınca derin yapıdaki öznesiyle ilgisini belirginleştirmek için derin yapıdaki özne ilgi eki almıştır. Tamlayanın söylenmediği durumlarda sıfat-fiil ekine gelen iyelik eki yan cümlenin derin yapıdaki öznesini işaret eder.

Bugün sadece *Oğuz Türkçesine* özgü olan ***fiil +/-DUk/+iyelik + isim*** yapısına ilk olarak Eski Uygur Türkçesinde rastlanmaktadır. Bu sıralanış Eski Uygur Türkçesinde yaygın bir şekilde kullanılmıştır (Eraslan, 2012: 374). Gabain, yapıyla ilgili aşağıdaki örneği vermiş ve bu kullanımın önceleri nadirken Eski Uygur Türkçesinin devamında sık sık iyelik ekiyle ifade edildiğini belirtmiştir:

*Zruşç är-**tük+i** yirdä (Man. –uig. Fr. 401,10) "Zerdüşt'ün ol**duğu** yerde"* (Gabain, 2007: 83).

Benzer istisnai örnekler Karahanlı Türkçesinde de mevcuttur. Kutadgu Bilig'de sadece bir beyitte f***iil +/-DUk/+iyelik + isim*** yapısı kullanılmıştır:

6054. başıña agıp men ol atçı kelip

***mańa bérdüki suw**nı içtim alıp KB Merdivenin başına kadar yükseldim ve o atlının gelerek bana verdiği suyu alıp içtim.* (Arat, 2008: 1003).

Oğuz Türkçesinin etkilerinin görüldüğü Harezm Türkçesinde /-DUK/ ekli sıfat-fiil gruplarının sıfat göreviyle kullanıldığı örnekler vardır. */-DUk/* ekli sıfat-fiil grubu *Kısasü'l Enbiya*'da sık, *Nehcü'l Feradis*'te ise seyrek kullanılmaktadır (Eckmann, 2011: 24). Hatta *Nehcü'l-Feradis*'te */-DUk/* sıfat-fiilli yapının sadece iki örneği vardır (Alagöz Boyraz, 2018: 63). Bu iki örnekte de ***fiil +/-DUk/+iyelik + isim*** sıralanışı tercih edilmemiştir.

- *Mecmū'ı **keltürmedük** kitāb muṭavvel bolmasun tėp. (36/2)-(26, 29)*

- *sanga nė ma'lūm boldı uçtmaḥlıġ **erdüki**? (239/7)-(165, 14)* (Gürbüz, M. Harun: 2005)

Harezm Türkçesinde sıfat göreviyle az kullanılan */-DUk/* sıfat-fiil grubunun *Kısasü'l-Enbiyâ*'daki örneklerinde, Oğuz Türkçesine özgü iki ayrı kullanımıyla karşılaşılmaktadır. Birinci kullanım Oğuz Türkçesinin *Türkiye Türkçesi, Gagavuz Türkçesi ve Azerbaycan Türkçesi* lehçelerinde görülmektedir. İkinci kullanım ise Türkmen Türkçesine özgüdür. Bir Oğuzca tesir ile Harezm Türkçesinde kullanılan bu yapılardan *Kısasü'l Enbiya*'da çoğunlukla ***fiil +/-DUk/+ isim+iyelik*** şekli esastır. Ancak bir örnekte ***fiil +/-DUk/+iyelik + isim*** yapısı da kullanılmıştır. Eserdeki bu ikili kullanım basit bir dil tercihi midir? Yoksa iki kullanım şeklinin birbirinden bir farkı var mıdır? Bunu sadece iki örnekten tespit etmek güçtür? Ancak bu iki örnekle ilgili şu çıkarımlar yapılabilir: Sıfat görevindeki ***/-DUk/+iyelik*** yapısının kendinden önce ilgi eki taşıyan bir isim ya da zamir almadığı görülmektedir. Doğal olarak sıfat-fiil grubunun derin yapıdaki öznesi söylenmemiş ve özneyi belirtmek için */-DUk/* eki sonrasında iyelik eki kullanılmıştır:

***ḳılduḳum** işlerniñ te'vîli bu turur (KE 131r2) "**Yaptığım** işlerin manası budur." (KE 131r2)*

Diğer örnekte ise derin yapıdaki "men" öznesi sıfat-fiil grubu içinde söylendiği gibi, bu zamirin ilgi eki alarak bir isim tamlaması kuruluşuna hizmet ettiği görülmektedir. Bu isim tamlamasının tamlananı sıfat-fiil grubuyla nitelenmiş bir isimdir. Bu ikinci kullanım Köktürkçede yaygın olarak kullanılan ***fiil +/-DUk/+ isim+iyelik*** yapısıyla hemen hemen aynıdır. Tek ayırt edici özelliği sıfat-fiil yan cümlesinin derin yapıdaki öznesinin ilgi eki almasıdır:

*"**meniñ** keçmiş keçmedük **yazu…larım**nı **yarlı…adı*** (KE 210v19)

Harezm Türkçesindeki bu ikili kullanımda Eski Türkçenin ve Oğuz Türkçesinin tesiri açıkça görülmektedir. Muhtemelen Oğuz Türkçesi yazı dili hâline gelmeden önce, bir ağız özelliği olarak ***fiil +/-DUk/+iyelik + isim*** şeklini kullanmaktaydı. Yazı dilinde ilk izlerini ise Eski Uygur Türkçesinin sonu ve Karahanlı Türkçesinde

göstermişlerdi. Oğuz Türkçesinin yazı dili hâline dönüştüğü ilk eserlerden itibaren ise bu yapı kullanmıştır:

131. Yine dedi: "sayru oldum, gelmedüñ,

***Dedügüm** sözi ḥisâba almaduñ* SV (Mansuroğlu, 1958: 27)

La'l ü incü geydügi †onlar …amu EDYZ (Karahan, 1994: 239)

***Sevdügün** yârı yanunda göresin* EDYZ (Karahan, 1994: 295)

*Hele böyle olasımış oldıdı / biz **ummaduġumuz** bir iş oldıdı* (SN-5154)

Bütün bu örneklerden sıfat yapan sıfat-fiil eki /-DUK/'un tarihî Türk lehçelerindeki seyri hakkında şu sonuçlara varılmaktadır. Köktürkçede ***fiil+/-DUk/+ isim+iyelik*** şekli kullanılmaktadır. Eski Uygur Türkçesinin sonu ile Karahanlı Türkçesinde ***fiil +/-DUk/+iyelik + isim*** şekli görülmeye başlanmıştır. Bu durumda ***fiil +/-DUk/+ isim+iyelik*** şeklindeki yapı Türk yazı dilinde daha eskicildir.

4. Çağdaş Türk Lehçelerinde Fiil +/-DUk/+İyelik + İsim

4.1. Oğuz Grubu Türk Lehçeleri

Eski Türkçeden beri Türk dilinde yaygın olarak kullanılan bazı sıfat-fiil ekleri zamanla ses, yapı ve görev değişikliğine uğramış; bazıları zamanla kullanımdan düşmüş, bazıları ise çeşitli çağdaş Türk lehçelerinde aynı veya farklı yapı ve görevlerde kullanılmaya devam etmiştir. Bunun en güzel örneklerinden biri */-DIK/* ekidir. Bugün */-DIK/* ekinin sıfat-fiil göreviyle kullanıldığı lehçeler Oğuz Grubuna aittir. Diğer lehçelerde */-DIk/* eki yerine genellikle */-GAn/* ve varyantları kullanılmaktadır. Diğer lehçelerde yaygı olan */–GAn/ ekinin* Köktürk ve Uygur Türkçesi döneminde sıfat-fiil kullanım örneklerine rastlanmamaktadır. */–GAn/'ın* sıfat-fiil eki olarak kullanıldığı ilk örnekler Karahanlı Türkçesine aittir. Bu ek tarihi süreç içinde çok çeşitli görev üstlenmiş ve günümüz Türk lehçelerinde yaygın biçimde kullanım alanına kavuşmuştur. *Akar,* Türk yazı dillerinde */-GAn/*'ın sıfat-fiil olarak sonradan yaygınlaşmasını *Köktürk ve Uygur dönemi* metinlerinin diline esas teşkil eden diyalektlere bağlar (2003: 105). Bu durumda, *Köktürk ve Uygur Türkçesi* dönemlerinde */-DUk/* ekinin yaygınlığı bir Oğuzca tesir; sonraki dönemlerde */-GAn/* ekinin /-DUK/ göreviyle yaygınlık kazanması ise bir Hakaniye Türkçesi tesiri olmalıdır. ***Fiil+/-DIk/+iyelik + isim*** yapısının sadece Oğuz Türkçesinde kullanılması ise bunun en büyük kanıtıdır. Bu yapı diğer lehçelerinin gramer kurallarına da aykırılık göstermektedir. Çünkü *Oğuz Grubu lehçeleri* dışında /-DIK/ eki iyelik eki alarak sıfat göreviyle kullanılmamaktadır.

Köktürk ve Eski Uygur Türkçesi yazı dilindeki ***fiil+/-DIk/+ isim+iyelik*** yapısından ***fiil+/-DIk/+iyelik + isim*** yapısına geçişin en belirgin izleri Karahanlı Türkçesinde başlamış olmakla birlikte, Doğu Türkçesinde bu dönüşüm gerçekleşmeden ***fiil+/-GAn/+ isim+iyelik*** ve ***fiil+/-GAn/ + isim*** yapıları ortaya çıkmıştır. Bu sebeple çağdaş Türk lehçelerindeki ***fiil+/-DIk/+ isim+iyelik > fiil+/-DIk/+iyelik + isim*** dönüşümü sadece Oğuz Grubu Türk lehçeleriyle sınırlı kalmıştır. Hatta bu dönüşüm Oğuz Grubunun tamamında da etkili olamamıştır. Bugün Gagavuz Türkçesi ve Azerbaycan Türkçesinde bu yapı Türkiye Türkçesiyle aynı şekilde kullanılmaktadır:

Yolda kaldıynız *gecä, üürenmeyi bititdii zamannarda, söledii laf* (Özkan, 2007: 134).

Yazdığları *(kitab),* ***bildiyim*** *(iş),* ***gördüyüm*** *(tamaşa) "gördüğüm (manzara)"* (Kartallıoğlu; Yıldırım, 2007: 212).

Bugün Türkiye Türkçesinde /–DIK/ eki, kendinden sonra iyelik eki istemektedir. Ancak bir başka Oğuz Grubu Türk lehçesi olan *Türkmen Türkçesinde* iyelik ekleri her zaman, sıfat-fiilin nitelediği ismin üzerine gelmektedir. *Türkmen Türkçesi* bu yapının kullanım şekli bakımından gruptaki diğer lehçelerden ayrılmaktadır:

görmedik *çöllerin "görmediğin çöller",* ***okumadık*** *kitab**ımız** "okumadığımız kitap".* Bu durum gelecek zaman anlamı veren */-cAk/* sıfat-fiili için de geçerlidir: ***Dırmaşcak*** *depää**m** "tırmanacağım tepe"* (Kara, 2007: 277). Görüldüğü gibi Türkmen Türkçesi, diğer Oğuz Grubu Türk lehçelerinden bağımsız olarak eskicil bir yapıyı devam ettirmiştir. Bunu Türkmencenin tarihî, coğrafi ve kültürel dokusunda aramak gerekmektedir. Türkmen Türkçesinin yazı dili 1928'de Sovyetler Birliği'nin belirlediği komisyonlarca bir boy ağzından hareketle yapay bir şekilde oluşturulmuştur (Uğurlu, 2011: 135). Ayrıca Türkmenler, Oğuz oldukları hâlde coğrafya olarak Türkistan'dadırlar ve 1920'lere kadar Çağatay edebî dilini kullanmışlardır (Buran, Alkaya, Yalçın, 2017: 14-15). Böylece, Doğu Türkçesinin etkisiyle ***sıfat-fiil eki/+ isim+iyelik*** yapısını kullanmışlardır.

Türkmencede iyelik eklerinin sürekli tamlanan ismin üzerine gelmesinden hareketle Daşdemir, diğer Oğuz Gruplarındaki iyelikli yapının bazı eksiltmeler sonucunda ortaya çıktığını söylemekte ve bu yapıları şöyle çözümlemektedir: al-dığ+ı+m kitap < al-dık [kitab/varlık]+ı+m [ol-an] kitap; gid-**e-ceğ**+i+n gün < gid-**e+cek** [vakt]+i+n [ol-an] gün (Daşdemir, 2015: 98).

4.2. Diğer Türk Lehçeleri

Oğuz Grubu Türk lehçeleri dışında ***fiil+/-DIk/+iyelik + isim*** yapısının kullanıldığı tek lehçe Kırım-Tatar Türkçesidir. Kırım-Tatar Türkçesinde ayrıca /-GAn/ ekli yapı da kullanılmaktadır. Bunda Kırım bölgesinin Osmanlı hâkimiyetinde kalması etkilidir.

Çektigim cefayı çekmesin düşman…

Oturğan yerim "oturduğum yer" (Yüksel, 2007: 860-861).

Türkiye Türkçesinde sıfat-fiil grubu kabul edilen şekillerin karşılıkları Özbek Türkçesinde daha azdır. Özbek Türkçesinde sıfat-fiil ekleri çeşitlilik göstermez ve çok işletilmemiştir (Yaman, 2000: 85). Özbek Türkçesinde /-DIk/ sıfat-fiili eki görevini /-GAn/ üstlenmiştir. İşlek kullanılan bu ek *-dık, -mış, -mış olan* görevleriyle geçmiş zaman anlamını karşılamaktadır. /-DIk/+iyelikli yapının sıfat göreviyle kullanılmasına benzer bir kullanım Özbekçede /-GAn/ sıfat-fiil ekinde görülmektedir:

Heç oylämägänim, kütmägänim *här bir närsäni gäpirdiler. "Hiç düşünmediğim, beklemediğim her şeyi söylediler."* (Öztürk, 2007: 336). Ancak Özbekçede sıfat görevindeki /-GAn/ ekli sıfat-fiil sonrasında iyelik ekinin kullanılmadığı yapı daha çoktur:

*"**Siz tutqqan, süt bergän, siz östirgän** balä bağritaş bolişi mumkinmi?" [Sizin doğurduğunuz, süt verdiğiniz, sizin büyüttüğünüz çocuğun taşbağırlı olması mümkün mü?]* (Yaman, 2000: 85).

Bu iki yapıdan birincisinde sıfat-fiil grubunun derin yapısındaki öznenin söylenmediği, /-GAn/ ekinin iyelik eki alarak sıfat göreviyle kullanıldığı görülmektedir. /-GAn/+iyelik ekli yapının sıfat göreviyle kullanılması Oğuz Türkçesindeki /-DIk/+iyelikli yapının sıfat göreviyle kullanılmasıyla aynıdır. Yukarıda ifade edildiği gibi bu yapı ikinci yapı kadar yaygın değildir. Sıfat-fiil grubunun derin yapıdaki öznesi vurgulanmak istendiğinde birinci yapı tercih edilmektedir. İkinci kuruluşta ise sıfat-fiil grubunda "siz" öznesi söylenmiş, /-GAn/ eki iyelik eki almadan sıfat göreviyle kullanılmıştır.

Kazak Türkçesinde de /-DIk/ sıfat-fiile eki yerine /-GAn/ kullanılmaktadır. Bu ek farklı kullanımlarıyla dikkat çekmektedir. Kazak Türkçesinde /-GAn ekinin geniş zaman ve geçmiş zaman sıfat-fiili görevleriyle kullanılması bağlamdan ve kullanılan iyelik eklerinden anlaşılmaktadır. /-GAn/ eki /-An/ göreviyle kullanıldığında kendinden sonra gelen nitelenen isim sıfat-fiil grubunun derin yapıdaki öznesi değerinde olmaktadır. Derin yapıdaki özne belli olduğu için iyeliğe ihtiyaç duymamaktadır. /-DIk/ görevinde kullanıldığında ise derin yapıdaki fail belirtilmek zorundadır. Çünkü /-GAn/'dan sonra gelen nitelenen isim artık fail (özne) durumunda değil, meful (nesne) durumundadır. Kazakçada bu yapıda faili belirtmek için üç yol izlenmiştir:

1. Türkiye Türkçesindeki ***fiil+/-DIk/+iyelik*** + ***isim*** yapısının benzeri olan ***fiil+/-GAn/+iyelik + isim***

   Onıñ eñ süygeni *sar dala "onun en çok sevdiği bozkır"*

2. Eski Türkçeden gelen ***fiil+/-DIk/+ isim+iyelik*** yapısının benzeri olan ***fiil+/-GAn/+ isim+iyelik***

   tuwğan *cerim "doğduğum yer",* ***süygen*** *carı "onun sevgilisi/onun sevdiği yar",* ***cazğan*** *xatım "yazdığım mektup"*

3. ***Fiil+/-DIk/+ isim*** yapısının benzeri olan ***fiil+/-GAn/+ isim***

men tuwğan *cer "doğum yerim / benim doğduğum yer",* ***ol süygen*** *qız "onun sevdiği kız",* ***men bilmegen*** *kitap "benim bilmediğim kitap"* (Tamir, 2007: 471). Yukarıdaki üçüncü yapıda sıfat-fiilin öznesi ilgi eki almadan sıfat-fiilinden önce söylenmiştir. Bu sebeple sıfat-fiilin nitelediği isme iyelik eki getirilmemiştir. İkinci ve üçüncü kullanım şekillerine Kırgız Türkçesinde de rastlanmaktadır (Çengel, 2017: 289-290).

Karakalpak Türkçesi (Uygur, 2007: 595), Nogay Türkçesi (Ergönenç Akbaba, 2007: 661), Yeni Uygur Türkçesi (Yazıcı Ersoy, 2007: 411), Karaçay-Malkar Türkçesi (Tavkul, 2007: 917), Kumuk Türkçesi (Pekacar, 2007: 996) yazı dillerinde /-DIk/ ekli sıfat-fiil grubuna rastlanmamıştır. Bu lehçelerde de /-DUK/ yerine /-GAn/ eki kullanılmıştır. Bu lehçelerde çoğunlukla yukarıda açıklanan 2. ve 3. yapı tercih edilmiştir.

5. Sonuç ve Değerlendirme

/-DIk/ ve */-(y)AcAk/* sıfat-fiilli ekli yapılardan sonra gelen nitelenen isim, çoğu zaman nesne olmakla birlikte, özne dışındaki ögelerdir.

ben konu anlat-

ben anlat-**tık** konu+**m** (Bu söz dizimi Eski Türkçedeki yapıyla aynıdır.)

Oğuz Türkçesinde derin yapıdaki özneyi belirginleştirmek ve vurgulamak için iyelik eki nitelenen isimden ***/-DIk/*** sıfat-fiili üzerine kaymıştır. Yine derin yapıdaki özneyi belirtmek için, derin yapıdaki özneyle */-DIK/* ekli sıfat-fiil grubu isim tamlaması oluşturmuştur:

ben+**im** anlat-tık+**ım** konu

Sıfat görevinde kullanılan*/-DUk/* ekli sıfat-fiillerin iyelik eki alması zamanla Oğuz Türkçesine özgü bir durum kazanmıştır. Oğuzların bu yapıyı tercih etmesinde birden fazla tarihî ve kültürel etki olabilir. Bu dış etkiler yanında Türkçenin dil mantığı ve eklerin kullanım özellikleri de göz ardı edilmemelidir. */-DUk/* ekinin görev çeşitliği, yapısal özellikleri ve fiile kazandırdığı anlamsal yön Türk boylarının onu farklı değerlendirmesinde etkili olmuştur.

Sıfat-fiiller kip eklerinin kaynağını oluşturmaktadır. Türkçede öznenin başta ve sonda tekrar etmesinin temelinde de sıfat-fiil eklerinin kip eki fonksiyonu kazanmasının etkisi olmalıdır. Çünkü Türkçe cümle kuruluşlarında öznenin iki işaretleyicisi vardır. Biri cümle başında diğeri ise cümle sonundadır. Bu işaretleyici cümle sonunda kipten sonra söylenen şahıs ekleridir. Şahıs ekleri, kip eki görevi kazanan sıfat-fiilleri sonrasında gelmektedir. Bu durumda Türkçe cümle yapısını Deny'in de ifade ettiği gibi sıfat-fiillerle nitelenen isim cümleleri olarak düşünebiliriz: ***gider (kimse)yim (giderim, gidiyorum)*** demektir (2012: 345). Buna göre her ***yüklem ismi*** kendi öznesini nitelemiş veya açılmamıştır. Kaynağı sıfat-fiil olan kiplerin öznesi bu sebeple zamir kaynaklı şahıs ekleri olmuştur.

Eski Türkçede kaynağı isim-fiil olan tek kip, görülen geçmiş zaman eki /-**D+I**/'dır. Bu ekin yapısında yer alan isimleştirici ve sonrasındaki tamlanan eki, kendinden sonra gelecek ***ek özne***sinde belirleyici olmuştur. Tıpkı bir isim gibi iyelik eklerini almış ve bunlar zamanla şahıs ekine dönüşmüştür. Benzer durum ***/-DUk/*** ekinde de söz konusudur. Nasıl ki /***-D+I***/ geçmiş zaman eki diğer kiplerden ayrılıp iyelik kaynaklı şahıs eklerini istiyorsa */-DIk/* sıfat-fiili de iyelik eki almaya elverişli bir yapı sergiler. Bunu Eski Türkçedeki ilk örneklerinde sıfat göreviyle kullanıldığında değil, ***/-DIk/ + iyelik eki + hâl eki / edat*** yapılarında gösteriyor. Nitekim Eski Türkçe metinlerinde ***/-DIk/*** ekli sıfat-fiillerin kendinden sonra iyelik eki aldığı, ancak bu sıfat-fiillerin sıfat görevinde kullanılmadığı görülür. Bu örneklerde, /-DIk/ sıfat-fiili kendinden sonraki hâl eklerine veya edatlara iyelik eki alarak bağlanmıştır. İsim görevli ***sıfat-fiil+ iyelik eki + hâl eki / edat*** söz dizimi Eski Türkçeden itibaren, diğer sıfat-fiillerden farklı olarak, sadece ***/-DIK/'lı*** sıfat-fiillerde karşımıza çıkar. Bu yapılar ise zarf görevinde kullanılmaktadır.

Sıfat-fiillerin kip eklerinin kaynağını oluşturduğu görüşü ve ekin yapısındaki /-D+ok/ şekli kendinden sonra bir iyelik eki ihtiyacı hissettirmiştir. Böylece Oğuz Türkçesi, temel cümle kuruluşundaki yapının bir benzerini */-DIk/* sıfat-fiil grubuna taşımıştır.

Köktürkçede sıfat tamlaması kuruluşlarında ***fiil+ /-DUk/+ isim + iyelik*** yapısı kullanılmıştır. ***fiil+ /-DUk/+ iyelik+ isim*** yapısının ilk örnekleri Uygur Türkçesinin sonuna doğru ortaya çıkmıştır. Karahanlı ve Harezm Türkçesinde sınırlı sayıda örnekleri mevcut olan bu yapının Oğuz Türkçesinin etkisiyle kullanılmış olması muhtemeldir.

Fiil+ /-DUk/+ iyelik+ isim yapısına dönüşümün sebebi, diğer sıfat-fiiller derin yapıdaki öznesini nitelerken /-DIK/ sıfat-fiili kendi öznesini niteleyememektedir. Nitekim diğer sıfat-fiillerin faili kendinden hemen sonra gelen isimle belirtilmektedir, ancak /-DIK/ sıfat-fiilinin faili nitelediği isimden sonraki iyelikte ifade edilmektedir. Sıfat-fiil grupları sonrasında derin yapıdaki öznenin grup sonrasına atılıp nitelenmesi, isim-fiil kaynaklı */-DIK/* ekinde sıra dışı bir kullanım sergilemektedir. *Oğuz Türkçesi /-DUk/ ekli* sıfat-fiil grubunun derin yapıdaki öznesini belirtmek için, Türkçenin ***sıfat-fiil+ isim (sıfat-fiile ait nitelenen derin yapı öznesi)*** kuruluşuna benzer bir yapı geliştirmiştir. */-DUK/* sıfat-fiil grubu nitelenen derin yapı öznesini iyelikle belirtmiştir. Bu iyelik yapısı Eski Türkçede isim-fiil göreviyle kullanılan */-DUk/* ekinin hâl ekleri ve edatlarla kurduğu yapıda da kullanıldığı için Oğuz Türkçesindeki ***fiil+/-DUk/+ isim + iyelik > fiil+ /-DUk/+ iyelik+ isim*** dönüşümü pek yadırganmamıştır. Zamanla */-DUk/* isim-fiil görevindeki iyelikli kullanım, özelliklerini sıfat-fiil grubunun sıfat görevinde kullanımına taşımıştır.

/-DUk/ sıfat-fiilinin niteleyici olduğu durumlarda Oğuz Türkçesinde derin yapıdaki fiilimsi öznesi, diğer sıfat yapılarında olduğu gibi fiilimsinin hemen sonrasına taşınmıştır. Bu özne iyelik ekiyle belirginlik kazanmıştır:

Sev-**dik** kitab+**ım** > sev-**dik+im** kitap

Sev-dik kitab+ım= sev-/-DIk/ (sıfat-fiil) + kitap (derin yapıda fiilimsi nesnesi) + **ım (derin yapıda fiilimsi öznesi)**

sev-dik+im kitap = sev-/-DIk/ (sıfat-fiil) + **im (derin yapıda fiilimsi öznesi)** + kitap (derin yapıda fiilimsi nesnesi)

/-DUk/ sonrasında iyeliğin gelmesi /-DUk/ ekinin *isim-fiil* kaynaklı olmasıyla da yakından ilgilidir. Bugün isim-fiil eki ***/-mA/*** da isim-fiilin derin yapısındaki öznesini belirtmek için kendinden sonra iyelik eki istemektedir:

*Biz+im kitap okuma+**mız** faydalı olur. (Biz kitap oku- ...)*

*Biz+im kitap oku-ma+**mız** için uygun bir ortam sağladı. (Biz kitap oku- ...)*

Tarihi Türk Lehçelerinde sıfat göreviyle kullanılan */-DUk/* ekli sıfat-fiillerin iyelik eki aldığı ilk metinler Eski Uygur Türkçesinin sonlarına aittir. Bu yapı çok yaygınlaşmamış ve ***/-DIk/*** ekinin Doğu Türkçesi metinlerdeki kullanımı azalmıştır. Bu lehçelerde ek yerini ***/-GAn/*** sıfat-fiil ekine bırakmıştır. */-GAn/* ekinin */-An/* ve */-DIk/* sıfat-fiillerini karşılayacak şekilde kullanılması Doğu Türkçesinde ***sıfat-fiil +iyelik + isim*** yapısının yaygınlaşmasını engellemiştir. Kazak Türkçesi gibi az sayıda Kuzeybatı Türk Lehçesinde sınırlı sayıdaki kullanımlarla varlık göstermiştir.

Oğuz Türkçesinde sonradan ortaya çıkan ***fiil+ /-(y)AcAk/+ iyelik+ isim*** yapısı, /-DIk/ sıfat-fiil ekiyle benzer özellikler gösterir. /-(y)AcAk/ ekinin yapısında olan isimleştirici ögeler /-A+cA+ok/ (Korkmaz, 2005: 8-11) ve ekin kattığı anlam özellikleri sıfat tamlaması kuruluşlarında kendinden sonra iyelik eki almasında etkili olmuştur.

Kaynakça

Akar, Ali (2003). "–GAn Sıfat-Fiil Eki". *TÜBAR-XIV-/Güz/.*

Alagöz Boyraz, Ebru (2018). "Nehcül-Ferādīs'te Sıfat-Fiillerin Kullanımı ve Tarihsel Gelişimi". *Bartın Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Dergisi*. Cilt: 3. Sayı: 1, 53-70.

Bang, W. (1916). "Studien zur vergleichenden Grammatik der Türksprachn: I", *SBAW* 910-921.

Banguoğlu, Tahsin (2005). *Türkçenin Grameri.* Ankara: TDK Yayınları.

Benzing, Johannes (1952). "Der Aorist im Türkischen", *UAJb*. 24, 1-2, 130-132.

Brockelmann, C. (1954). *Osttürkische Grammatik der islamischen Literatur-Sprachen Mittelasiens*. Leiden.

Buran, A.; Alkaya, E.; Yalçın, S. K. (2017). *Çağdaş Türk Yazı Dilleri 1 Güneybatı / Oğuz Grubu*. (2. bs.). Ankara: Akçağ Yayınları.

Daşdemir, Muharrem (2015). *Oklama Yöntemiyle Türkçenin Yapısal – İşlevsel Söz Dizimi.* Erzurum: Fenomen Yayınları.

Deny, Jean (2012). *Türk Dil Bilgisi-Modern Türk Dil Bilgisi Çalışmalarının Kapsamlı Bir Örneği-*. İstanbul: Kabalcı Yayınevi.

Eckmann, Janos (1962). "Çağatayca"da İsim-fiiller"*, TDAY- Belleten*. Ankara: TDK Yayınları. 51-60.

Eckmann, Janos (2011). *Harezm, Kıpçak ve Çağatay Türkçesi Üzerine Araştırmalar* (Haz. Osman Fikri Sertkaya), Ankara: TDK Yayınları.

Eckmann, Janos (2014). *Nehcü'l-Ferādis Uştmaḥlarnıng Açuk Yolı – Cennetlerin Açık Yolı*. (Haz.: Semih Tezcan – Hamza Zülfikar). Ankara: TDK Yayınları.

Ercilasun Ahmet B., Akkoyunlu, Ziyat (2014). *Kâşgarlı Mahmud Divânu Luğâti't-Türk, Giriş-Metin-Çeviri-Notlar-Dizin*. Ankara: TDK Yayınları.

Ergönenç Akbaba, Dilek (2007). "Nogay Türkçesi". *Türk Lehçeleri Grameri*. (1. bs.). (Ed.: Ahmet Bican Ercilasun). Ankara: Akçağ Yayınları. 623-678.

Erkaman Akerson, F.; Ozil, S.N. Şeyda (2015). Türkçede Niteleme: Sıfat İşlevli Yan Tümceler. TDK Yayınları.

Gabain, A.V. (2007). *Eski Türkçenin Grameri*. (Çev. Mehmet Akalın). Ankara: TDK Yayınları.

Gülsevin, Selma (2015). "-DIK / -(Y)ACAK + İyelik Yapılarının Öznelerinde İlgi Ekinin Kullanılması Üzerine". *Uluslararası Türkçe Edebiyat Kültür Eğitim Dergisi*. Sayı: 4/3, 889-898.

Gürbüz, Faruk (2010). "Fiilleri Sıfat-Fiil Yapan Ekler Midir, Kullanım Mı?". *A. Ü. Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Dergisi [TAED].* 44, Erzurum, 1-21.

Gürbüz, M. Harun (2005). "Nehcü'l-Feradis'te Sıfat-fiilli Unsurlar". *Celal Bayar Üniversitesi*. Yüksek Lisans Tezi.

Hacıeminoğlu, Necmettin (1996). *Karahanlı Türkçesi Grameri*. Ankara: TDK Yayınları.

Kara, Mehmet, (2007). "Türkmen Türkçesi". *Türk Lehçeleri Grameri*. (1. bs.). (Ed.: Ahmet Bican Ercilasun). Ankara: Akçağ Yayınları. 131-290.

Karabeyoğlu, Adnan Rüştü (2011). "Fiillerin Kılınış Hususiyetleri ve /-TUK/ + İyelik Ekinin Mastar İşlevi". *Turkish Studies Volume 6/4*. 649-658.

Karabulut, Ferhat (2011). *Türk Dilinde ve Dünya Dillerinde Edilgen Yapı Tipolojisi Dilbilimsel Bir İnceleme*. Ankara: Grafiker Yayınları.

Karahan, Leyla (1994). *Erzurumlu Darîr -Yûsuf u Züleyhâ İnceleme – Metin – Dizin.* Atatürk Kültür, Dil ve Tarih Kurumu Türk Dil Kurumu Yayınları.

Karahan, Leyla (2006). *Türkçede Söz Dizimi.* Ankara: Akçağ Yayınları.

Kartallıoğlu, Yavuz; Yılmaz, Hüsyin (2007). "Azerbaycan Türkçesi". *Türk Lehçeleri Grameri*. (1. bs.). (Ed.: Ahmet Bican Ercilasun). Ankara: Akçağ Yayınları. 171-230.

Kasapoğlu Çengel, Hülya (2017). Kırgız Türkçesi Grameri (Ses ve Şekil Bilgisi). Ankara: TDK Yayınları.

Korkmaz, Korkmaz (2005). "Türkçede –acak/-ecek Gelecek Zaman (Futurum) Ekinin Yapısı Üzerine". *Türk Dili Üzerine Araştırmalar,* C. 1. Ankara: TDK Yayınları. 3-11.

Korkmaz, Zeynep (2009). *Türkiye Türkçesi Grameri Şekil Bilgisi.* Ankara: TDK Yayınları.

Kuznetsov, Petro İ. (1997). "Türkiye Türkçesinin Morfoetimolojisine Dair." *Türk Dili Araştırmaları Yıllığı Belleten 1995*. Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları, 192-268.

Mansuroğlu, Mecdut (1958). *Sultan Veled'in Türkçe Manzumeleri.* İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Yayınları. No: 765.

Nalbant, M. Vefa (2002). "-DUK Eki ve Divânu Lugâti't- Türk'te -DUK Ekli Görülen Geçmiş Zaman Çekimi". *Türkoloji Dergisi.* 193-203.

Ortapolat, Şengül (2008). "Peyami Safa'nın Mahşer Romanında Yan Cümleler". (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi), *Atatürk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü*.

Özkan, Nevzat (2007). "Gagavuz Türkçesi". *Türk Lehçeleri Grameri*. (1. bs.). (Ed.: Ahmet Bican Ercilasun). Ankara: Akçağ Yayınları. 81-17.

Pekacar, Çetin (2007). "Kumuk Türkçesi" *Türk Lehçeleri Grameri*. (1. bs.). (Ed.: Ahmet Bican Ercilasun). Ankara: Akçağ Yayınları. 939-1008.

Poppe, Nicholas (1955). *Introduction to Mongolian Comparative Studies*. Helsinki.

Ramstedt, G. J. (1952). *Einführung in diealtaische Sprachwissenschaft II: Formenlehre*. (=MSFOu) Helsinki.

Takvul, Ufuk (2007). "Karaçay-Malkar Türkçesi". *Türk Lehçeleri Grameri*. (1. bs.). (Ed.: Ahmet Bican Ercilasun). Ankara: Akçağ Yayınları. 883-938.

Tamir, Ferhat (2007). "Kazak Türkçesi". *Türk Lehçeleri Grameri*. (1. bs.). (Ed.: Ahmet Bican Ercilasun). Ankara: Akçağ Yayınları. 429-480.

Tekin, Talat (2003). *Orhon Türkçesi Grameri.* İstanbul: Türk Dili Araştırmaları Dizisi.

Tekin, Talat (2013). "On the Old Turkic Verbal Noun Suffex {-dOk}". *Makaleler 2 Tarihî Türk Yazı Dilleri*. (haz. Emine Yılmaz, Nurettin Demir). Ankara: TDK Yayınları, 511-512.

Uğurlu, Mustafa (2011). "Oğuzca ve Anadolu Merkezli Oğuz Türkçesi". *Turkish Studies, Volume 6/1, Winter*. 123-156.

Underhill, Robert (1976). *Turkısh Grammar.* The MIT Press: Cambridge.

Uygur, Ceyhun Vedat (2007). "Karakalpak Türkçesi". *Türk Lehçeleri Grameri*. (1. bs.). (Ed.: Ahmet Bican Ercilasun). Ankara: Akçağ Yayınları. 543-622.

Yaman, Ertuğrul (2000). *Türkiye Türkçesi ve Özbek Türkçesinin Söz Dizimi Bakımından Karşılaştırılması*. Ankara: TDK Yayınları: 742.

Yazıcı Ersoy, Habibe (2007). "Yeni Uygur Türkçesi". *Türk Lehçeleri Grameri*. (1. bs.). (Ed.: Ahmet Bican Ercilasun). Ankara: Akçağ Yayınları.335-428.

Yüksel, Zühâl (2007). "Kırım-Tatar Türkçesi". *Türk Lehçeleri Grameri*. (1. bs.). (Ed.: Ahmet Bican Ercilasun). Ankara: Akçağ Yayınları. 811-882.

Kısaltmalar ve işaretler

- : fiil soylu (dinamique) öge; kaynak metindeki bitişik yazım
/ : ve, veya
~ : veya
+ : isim soylu (statique) öge; ekle
< : x < y: y, x″ten eskidir.
= : denktir.
> : x > y: y, x″ten doğmuştur.
BK : Bilge Kağan
ø, Ø : işaretsiz fonem veya monem
EDYZ : Erzurumlu Darir *Yûsuf u Züleyhâ*
İKPÖ : İyi ve Kötü Prens Öyküsü
KB : *Kutadgu Bilig*
KE : *Kısasü'l Enbiyâ*
KT : Kül Tigin
NF : *Nehcü'l-Feradis*
OY : Orhun Yazıtları
SN : Süheyl ü Nevbahar
SV : Sultan Veled